

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR VƏ ONLARIN TƏDRİSİNDƏKİ ÇƏTİNLİKLƏR

Sintaktik əlaqələrin müxtəlif aspektdən öyrədilməsi dilçilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən də, sintaktik əlaqələrin orta və ali məktəblərdə tədris olunması hər bir şagird və tələbənin Azərbaycan dilinə mükəmməl yiyələnməsi, həmin əlaqələrdən nitq prosesində düzgün istifadə etməsi onun tədrisinin vacibliyini şərtləndirir.

Sintaktik əlaqələrin tədrisi orta ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün nəzərdə tutulmuş və bununla bağlı materiallara həmin sinif üçün tərtib edilmiş Azərbaycan dili dərslində yer verilmişdir. Dərslərdə təqdim edilən 6 bölmədə 4-cü məzmun xətti üzrə verilmiş materiallara nəzər yetirdikdə sintaktik əlaqələrlə bağlı dil qaydasının “Tarixin daş yaddaşı” adlı ikinci bölməyə daxil edildiyini görürük.

Materialları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, mənə və sintaktik əlaqələnməyə toxunulmuş, sintaktik əlaqələnmənin 2 növü – tabesizlik və tabelilik əlaqəsi barədə məlumat verilmişdir. Sintaktik əlaqələnmə barədə verilən dil qaydası ənənəvi xarakter daşıyır. Tabesizlik əlaqəsindən danışılarkən tərəflərin bərabər hüquqluluğu, tərəflər arasında vergüldən istifadə barədə məlumat verildiyini görürük. Lakin cümlədə sözlər və ya söz birləşmələri arasında olan tabelilik əlaqəsinin növləri barədə ayrıca məlumat təqdim edilməyib. Bu istiqamətdə verilən izahlar çalışmaları, tapşırıqlar üzərində qurulmaqla şagirdlər üçün qaranlıq qalan bütün məqamları aydınlatmağa xidmət etməlidir. Sintaktik əlaqələnmənin növündən asılı olaraq tərəflərin bir-birinə münasibəti, əlaqənin morfoloji göstəriciləri və s. barədə şagirdlərə ötürülən məlumatlar sistemlilik və ardıcılıq prinsipləri gözlənilməklə çatdırılmalıdır. Təlim prosesinə cəlb edilən metodlar elə seçilməlidir ki, materiallar şagirdlərə tam aydın olsun. qarşıya çıxan bütün çətinliklər aradan qalxсын və mövzunun şagirdlər tərəfindən tam qavranılması təmin edilsin. Bu zaman dərslərdə verilən tapşırıqlardan əlavə testlər, çalışmaları da istifadə edilməli, müxtəlif dərəcələrdən, habelə müəllimin pədaqoji təcrübəsindən də istifadə oluna bilər. Ədəbiyyat fənninə inteqrasiya etməklə ədəbi nümunələrdə sintaktik əlaqələrin növünü müəyyən etmək; sintaktik təhlil sxemləri verib, həmin sxemə müvafiq olaraq da sintaktik əlaqələri tapmaq tələbi altında çalışmaları, həmçinin açıq, yaxud da qapalı test tapşırıqları tərtib etməklə bir tərəfdən sintaktik əlaqələrlə bağlı nəzəri materialın hərtərəfli mənimsənilməsini, digər tərəfdən isə mövzu ilə bağlı praktik vərdişlərin yaradılmasını təmin etmək olar. Qeyd etdiklərimizdən əlavə debat, sual-cavab, brain storming (beyin həmləsi), klaster (şaxələndirmə), anlayışların çıxarılması və başqa təlim üsullarını, həmçinin fərdi, kollektiv, cütlərlə, qruplarla iş formalarından birini məqsədə uyğun olaraq təlim prosesinə tətbiq etmək mümkündür. Şagirdlərin nitqinin ədəbi dilin normalarına müvafiq formada, düzgün qurulub inkişaf etdirilməsində də sintaktik əlaqələrin tam mənimsənilməsinin rolu çox böyükdür. Sintaktik əlaqələr mövzusunun tam mənimsənilməsi əldə etdiyi nəzəri bilikləri praktikada düzgün tətbiq etməyi bacaran şagirdlər həmin bilikləri “cümlədə söz sırası”, “sintaktik təhlil” bəhslərinin öyrənilməsi zaman da istifadə edəcək, fəndaxili inteqrasiya burda da öz sözünü deyəcəkdir.

8-ci sinif dərslərində mübtədə və xəbərin uzlaşması haqqında dil qaydası təqdim edilməyib, çünki bu haqda dil qaydası daha aşağı sinifdə - 6-cı sinifdə verilir. 6-cı sinif dərslərində “xəbərin mübtədə ilə uzlaşması” adı ilə III şəxsin cəmində bəzi məqamlarda kəmiyyətə görə uzlaşmama halları göstərilir, uzlaşma əlaqəsinin şəxsə görə pozulma məqamları barədə məlumat isə yoxdur (8, 181). Bununla belə dərslərdə verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün bu məlumat kifayətdir.

Orta və yaxud ali məktəblərdə tədris edilməsindən asılı olmayaraq sintaktik əlaqələrin öyrədilməsi zamanı rastlaşıla bilinəcək çətinlikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. özlər və söz birləşmələri arasında əlaqələri - mənə və qrammatik əlaqəni fərqləndirmək;
2. Sintaktik əlaqənin növlərini təşkil edən tabesizlik və tabelilik əlaqələrinin mahiyyətini dərk etməkdir;
3. Sintatik əlaqədə əsas və asılı tərəfləri aydınlaşdırmaq;
4. Cümlədəki sözlər arasında əlaqəni düzgün təyin etmək. Buna nail olmaq üçün feili birləşmə tərkiblərini (məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkiblərini) və onların sərhədini düzgün müəyyən etmək lazımdır. Fikrimizi daha yaxşı aydınlaşdırmaq üçün nümunələrə baxaq:

a) Gülnar mənə zəng edəndə mən evdə yatırdım.

b) Gülnar mənə zəng edəndə bir tərəfdən də yazı yazırdı.

I cümlədəki “Gülnar” xüsusi ismi feili bağlama tərkibinə daxildir və sintaktik vəzifəsi zaman zərfliyidir. Tabelilik əlaqəsinin növü olan yanaşma əlaqəsinin asılı tərəfidir: Gülnar → zəng edəndə. Cümləyə diqqət yetirdikdə görürük ki, “yatırdım” xəbərinin mübtədəsi “mən”dir. Digər cümlədə isə “Gülnar” xüsusi ismi “yatırdı” xəbəri ilə uzlaşma əlaqəsindədir, cümlənin mübtədəsidir.

Şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq lazımdır ki, sintaktik əlaqələr yalnız sözlər arasında yox, həmçinin cümlələr arasında da ola bilər. Tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr arasında da tabesizlik əlaqəsinin mövcudluğu ön plana çəkilə bilər. Nümunə üçün baxaq: “Arif oxuyur, Süsən yazır” tabesiz mürəkkəb cümləsində onun tərkib hissəsi olan sadə cümlələr tabesizlik əlaqəsindədir:

Arif oxuyur ← Süsən yazır

Bilirik ki, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri baş və budaq cümlələrdən ibarətdir və onlar isə bir-birilə yanaşma əlaqəsinə girir. Məsələn, “Aylin çox çalışsa da, müəllimi onun əməyini qiymətləndirmirdi”. Verilmiş tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlələr sintaktik əlaqələnmə baxımından yanaşma əlaqəsindədir:

Aylin çox çalışsa da → müəllimi onun əməyini qiymətləndirmirdi.

Tabesizlik əlaqəsinə dair ali məktəb dərslərində verilmiş məlumatlar bir-birinin təkrarıdır. Uzlaşma, yanaşma, idarə əlaqələri haqqında verilən nəzəri məlumatlar isə orta məktəb dərslərindəkindən bir qədər əhatəli olması ilə seçilir. Uzlaşma əlaqəsinin mübtədə və xəbər arasında, II və III növ təyini söz birləşmələri arasında olması vurğulanır, əsas tərəfin birinci tərəf olması göstərilir. Məsələn;

Akif ← yaraşıqlıdır; gül ətri; zavodun direktoru ←

Uzlaşma əlaqəsində şəxsə görə pozulmanın müşahidə edilə biləcəyi məqamlara diqqət yetirilir, xəbərin ifadə vasitəsi şəxs əvəzlilikləri olduqda, bəzən də mübtədə əlavəli olduqda şəxsə görə uzlaşmanın pozulması vurğulanır:

1. Ali məktəbə daxil olan (III şəxsin təkində) *sənsən* (II şəxsin təkində).

2. Mən, Həsənli Kamil (III şəxsin təkində), söz verirəm (I şəxsin təkində) ki, işimi layiqlicə yerinə yetirəcəyəm.

Tabelilik əlaqələrindən danışılarkən idarə əlaqəsində hal şəkilçilərinin rolu, adlar və feillərlə idarə barədə məlumat verilir (1, 30). Çox vaxt II və III növ təyini söz birləşmələri arasında 2 tabelilik əlaqəsinin – uzlaşma və idarə əlaqələrinin olduğu vurğulanır. Y.Seyidov isə qeyri-müəyyən ziyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halları qəbul etmədiyindən II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında idarə əlaqəsinin olduğunu qəbul etmir, tərəflər arasında yanaşma əlaqəsinin olduğundan danışır. Həmçinin o, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın, başqa sözlə desək, qeyri-müəyyən təsirlik halın xəbərlə idarə əlaqəsinə deyil, yanaşma əlaqəsinə girməsi fikrini məqbul hesab edir (5, 261).

Yanaşma əlaqəsinə tədris edərkən asılı tərəfin əsas tərəfə yaxınlaşaraq əlaqəyə girməsi, I tərəfin asılı, II tərəfin əsas tərəf olması, xüsusi qrammatik göstəricisinin olmaması və s. vurğulanır.

Ümumiyyətlə, hər bir sintaktik əlaqələnmənin tədrisi zamanı maraqlı şeir nümunələrinə müraciət etmək də olar. Lakin bu zaman sintaktik əlaqələnmənin təyin edilməsində inversiyanın nəzərə alınmasının mütləq olduğu vurğulanmalıdır.

Nəticə. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, orta məktəb dərslərində təqdim edilən materiallar sintaktik əlaqələrin tədrisi və mənimsənilməsi üçün kifayətdir. İstər orta məktəbdə təqdim edilən çalışmalardan, istərsə də ali məktəb materiallarından və müəllimin nəzarəti altında tədris materiallarına uyğun təlimin metod və üsullarından istifadə etməklə sintaktik əlaqələrin tədrisindəki çətinlikləri aradan qaldırmaq mümkündür. Mövzunun tədrisi zamanı nəticəyönümlülük prinsipi rəhbər tutularaq qarşıya çıxan çətinliklər əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir. Sintaktik əlaqələrin tədrisi zamanı morfolojiyadan əldə edilmiş biliklərə müraciət edilməklə inteqrasiyanın tətbiqi də nəzərə alınmalıdır. Bu işin asanlaşdırılması təhsilalanlarla təhsilverənlərin, yeni şagird və ya tələbələrə müəllimlərin birgə əməkdaşlığı şəraitində həyata keçirilməlidir. Təhsilalanlar tərəfindən mövzunun tam mənimsənilməsinin təmin edilməsi üçün bütün mümkün imkanlardan istifadə edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Aslanova Ş.Ə. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərində yeni metod və texnologiyalardan istifadə. Bakı: Təhsil, 2012, 48 s.
3. Həsənov M. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: ADPU, 2012, 430 s.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
5. Seyidov Y.M., Mərdanova S.M. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Dərslük. Bakı: Bakı Universiteti, 2008, 312 s.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslük. Bakı: Şərq-Qərb, 2020, 200 s.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslük. Bakı: Altun kitab, 2021, 192 s.
8. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslük. Bakı: Şərq-Qərb, 2019, 160 s.

Açar sözlər: sintaksis, sintaktik əlaqə, tabesizlik, tabelilik, uzlaşma, yanaşma, idarə, tədris

Keywords: syntax, syntactic connection, disobedience, subordination, conciliation, approach, management, teaching

Ключевые слова: синтаксис, синтаксическая связь, непослушание, субординация, примирение, подход, управление, учение

Sintaktik əlaqələrin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər

X ü l a s ə

Məqalədə sintaksisin əsas problemlərindən olan sintaktik əlaqələr və onun növlərinin tədrisi zamanı qarşılaşılan problemlər tədqiqatə cəlb edilmişdir. Təhsil sistemimizdə yeni tələblərin formalaşmasını nəzərə alsaq, həmin tələblərdən biri də Azərbaycan dilçiliyinin şöbələrinə aid mövzuların müasir təlim standartlarına uyğun tədrisi məsələsidir. Bu məqsədlə də, məqalədə həmin istiqamətin doğru hesab edilib tətbiq edilməsi baxımından tədrisinin nəzərdən keçirilməsində vaciblik təşkil edən mövzulardan biri kimi sintaktik əlaqələrin tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər müəyyənləşdirilmişdir.

Məqalədə həm də sözlər və söz birləşmələri arasında mənə və sintaktik əlaqələr, sintaktik əlaqələrin növləri – tabesizlik və tabelilik əlaqələri, uzlaşma, yanaşma, idarə əlaqələri məsələlərinə toxunulmuşdur.

Tədqiqat göstərir ki, sintaktik əlaqələrin tədrisi məsələləri, bununla bağlı qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi bu gün üçün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Difficulties in teaching syntactic relations Summary

The article deals with syntactic relations, one of the main problems of syntax, and the difficulties encountered in teaching its types. Taking into account the formation of new requirements in our tacoil system, one of these requirements is the issue of teaching topics related to the departments of Azerbaijani linguistics in accordance with modern educational standards. For this purpose, the article identifies the difficulties encountered in the teaching of syntactic relations as one of the important topics in the caesarean section of teaching, despite the fact that this direction is correctly calculated and applied. The article also touches on the issues of meaning and syntactic relations between words and phrases, types of syntactic relations - relations of subordination and subordination, coordination, approach, management relations.

Research shows that the issues of teaching syntactic relations, identifying ways to overcome the difficulties encountered in this regard are still relevant today. The issues of education and the identification of ways to overcome the difficulties encountered in this regard are still relevant today.

Трудности в обучении синтаксическим отношениям

Резюме

В статье рассматриваются синтаксические отношения, одна из основных проблем синтаксиса, и трудности в обучении десяти видам исследования. Учитывая формирование новых требований в нашей системе образования, одним из таких требований является преподавание тем, связанных с кафедрами азербайджанского языкознания, в соответствии с современными стандартами преподавания. С этой целью в статье обозначены трудности, возникающие при обучении синтаксическим отношениям, как одной из тем, важных при рассмотрении обучения с точки зрения рассмотрения и применения данного направления. В статье также затрагиваются вопросы смысловых и синтаксических отношений между словами и словосочетаниями, виды синтаксических отношений - отношения подчинения и соподчинения, согласования, подхода, отношения управления.

Исследования показывают, что вопросы обучения синтаксическим отношениям, выявления путей преодоления возникающих в связи с этим трудностей остаются актуальными и сегодня.

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva